

Charles Prosper Wolff Schoemaker en de Architectuur in Nederlands-Indië

C.J. van Dullemen

Aan het einde van de 19de eeuw kwam in Nederlands-Indië een ware bouwhausse op gang die met enkele korte onderbrekingen tot aan de Japanse inval in 1942 zou voortduren. Om aan de toenemende vraag te voldoen vestigen zich in de eerste twee decennia van de 20e eeuw meer particuliere architecten in Nederlands-Indië. Daartoe behoorden ondermeer Charles Prosper Wolff Schoemaker¹ (afb. 1) die niet alleen een gevarieerd oeuvre uitvoerde maar ook een belangrijke rol speelde in het Indische architectuurdebat en de opleiding tot civiel ingenieur aan de TH Bandung. Naast Wolff Schoemaker neemt Henri Maclaine Pont een speciale plaats in. Beide architecten waren in Nederlands-Indië geboren en voor hun opleiding naar Nederland gezonden. De kolonie was hun vaderland en gedreven door hun lotsverbondenheid streefden zij met veel vuur naar een eigen Nederlands-Indische architectuurstijl.

Het Nederlands-Indische bouwklimaat rond 1900

In 1870 was het zogenaamde Cultuurstelsel opgeheven, waardoor een einde kwam aan de gedwongen cultures en de opmars begon van particuliere ondernemingen in Nederlands-Indië. Als gevolg hiervan beleefden de steden, vooral die op Java, een periode van explosieve groei. Door de toegenomen bevolking en handelsactiviteiten steeg de vraag naar infrastructurele werken en huisvesting zowel voor het onderbrengen van mensen als bedrijven en instellingen. Het overheidsapparaat groeide en liet door de dienst B.O.W. (Burgerlijke Openbare Werken) scholen, slachthuizen, ambtenarenwoning

Afb. 1. C.P. Wolff Schoemaker, ca. 1938 (uit: *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden, Amsterdam, 1938*)

gen, bruggen, dammen en andere utiliteitswerken bouwen. Nog sneller steeg de vraag naar nieuwe gebouwen voor de particuliere sector. Voor Nederlands-Indië waren maar weinig bouwvoorschriften vastgelegd zodat iedereen zelf aan het ontwerpen en bouwen sloeg. Bovendien was tot 1920 geen goede architectenopleiding voor handen, iedereen kon als architect optreden. In "Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië" (18 januari 1921) stond dan ook: "Indië kon in dien tijd geen enkelen bouwkundigen ingenieur aanwijzen. De ingenieurs van den Waterstaat hielden zich bezig met bruggen, duikers en stuwdammen. Zij die den titel van architect bij den dienst voerden, waren wat beter onderlegde opzichters; voor bouwwerken van enigen omvang zorgden de Genie, die in het werk van Storm van 's-Gravenzande de vastgestelde modellen vond voor al wat zij nodig had. Wie bovendien "liefhebberij" had in kunst greep naar de orden van Vignola, die hem tot in de nietigste onderdeelen, de recepten gaf voor kroonlijsten, zuilen, kapiteelen en lijstwerken..." Drie jaar later schreef architect P.A.J. Moojen: "...de toestanden, vooral op bouwkundig gebied, waren zeer eigenaardig en het begrip architect was, indien überhaupt, dan toch zeer embryonair aanwezig! In den woningbouw had mevrouw, de njonja, de leiding. Zij regelde en bedong de prijzen. Een Chinees nam het werk in onderdelen aan en hij en de koelies werkten onder haar oppertoezicht, volgens de aanwijzingen van een opzichter van den Waterstaat, die over voldoende vrijen tijd de beschikking had om een ontwerp tekening, volgens modelnummer zoveel te maken en gedurende den bouw wat technisch toezicht te houden. Plaats voor een architect, die niet als aannemer optrad, die zich daarenboven wel met kunst bemoeide, bestond volgens de algemene opinie in Indië niet en de beste raad, dien men kon geven was: „Pak de eerste de beste boot naar Holland!" Trouwens, de vereeniging van architect en aannemer is een helaas nog steeds veelvuldig voorkomend verschijnsel! Onder deze niet bepaald bemoedigende omstandigheden was dan ook de vraag die ik mij meermalen stelde: "wat doe ik hier eigenlijk?"²

Eerste generatie

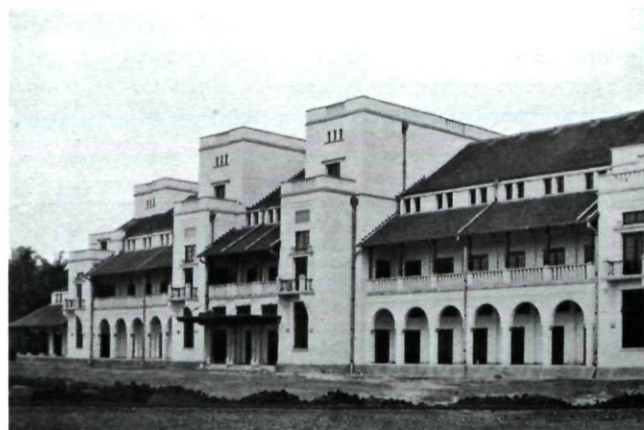
P.A.J. Moojen (1879 - 1955, zie het artikel van Van Roosmalen) en Henri Maclaine Pont (1884 - 1971) behoren tot de

eerste generatie architecten die bewust naar Nederlands-Indië trekken om zich aldaar als zelfstandig architect te vestigen en die daarbij de nadruk leggen op de inhoud van hun vak. Een enkeling is hen voorgegaan zoals M.J. Hulswit (1862 - 1921) die in 1880 in Nederlands-Indië aankwam voor een werkperiode van vijf jaar, voordat hij zich in 1890 voorgoed als zelfstandig architect in Batavia vestigde. Maar hij is nog een representant van de traditionele bouwkunst, door Moojen omschreven als *“Geesteloze namaaksels van een zielloos Hellenisme, slechte copieën van droeve voorbeelden”*.³

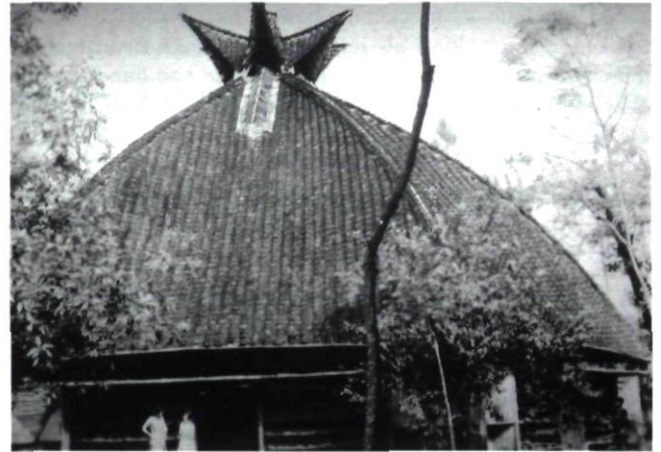
Gedurende het interbellum zijn er ook andere, later bekend geworden architecten actief in Nederlands-Indië: Thomas Karsten (1884 – 1945), Charles Wolff Schoemaker (1882 – 1949) en diens jongere broer Richard Schoemaker (1886 – 1942), A.F. Aalbers (1898 – 1961), C. Citroen (1881 – 1935), F.J.L. Ghijsels (1882 – 1947) en W. Lemei († 1946). Alleen Maclaine Pont en Charles Wolff Schoemaker zijn in Nederlands-Indië geboren en hadden daardoor een andere visie op de architectuur in hun vaderland. Charles Wolff Schoemaker keert direct na het behalen van zijn diploma aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda in 1905 terug naar Nederlands-Indië en doorloopt eerst een militaire carrière als luitenant der genie. Pas in 1911 begon hij een loopbaan als bouwkundige, eerst als onderdirecteur van het particuliere bouwbedrijf N.V. De Bouwploeg te Weltevreden maar een jaar later is hij al aangesteld als tijdelijk ingenieur bij de afdeling Waterstaat van het Departement der B.O.W. Vanuit die positie wordt hij in 1914 directeur gemeentewerken van de Gemeente Batavia. Na een kort maar belangrijk intermezzo als chef bij de technische firma Carl Schlieper & Co. begint Wolff Schoemaker medio 1918 zijn eigen architectenbureau, *“C.P.Schoemaker en Associatie, architecten en ingenieurs”*. Het jaar voordat het bureau van start ging maakte Charles een studiereis naar Europa en Amerika waar hij enkele maanden moest blijven vanwege de oorlog. Zijn broer Richard was van 1918 tot 1924 zijn naaste compagnon in het bureau. De later zelfstandige architect J.Th. van Oyen (1893 – 1944) begon in 1918 zijn carrière bij het bureau als tekenaar en werd na een jaar volwaardig partner en hoofd van de vestiging Semarang. In 1922 werd Charles benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de Geschiedenis der Bouw- en Versierkunst, Bestekken, Begrotingen en Stadsaanleg aan de, toen nog particuliere, Technische Hogeschool te Bandoeng. Richard was toen al gewoon hoogleraar Architectuur bij dezelfde instelling. Twee jaar later vertrekt Richard naar Delft om Klinkhamer op te volgen aan de Technische Hogeschool en wordt Charles gewoon hoogleraar Architectuur te Bandoeng. Het vertrek van Richard luidt ook het einde in van het bureau *“C.P. Schoemaker en Associatie, architecten en ingenieurs”*. J.Th. van Oyen, de enige andere compagnon gaat verder als zelfstandig architect.

Henri Maclaine Pont werkt na het voltooien van zijn opleiding in 1909 nog twee jaar in Nederland maar gaat in 1911 terug naar Nederlands-Indië en treedt er in dienst van de Semarang-Cheribon Stoomtrammaatschappij. Voor deze firma

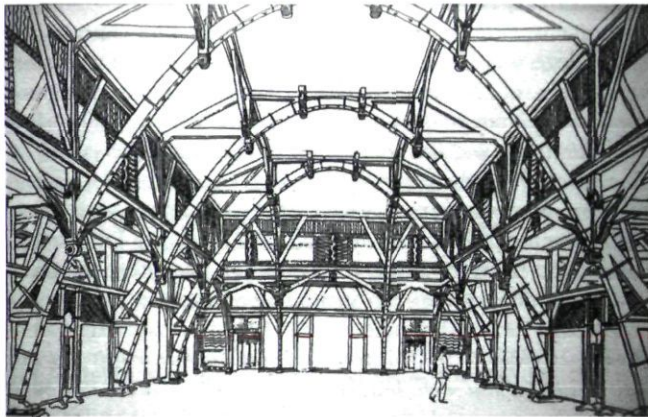
ontwerpt hij het nieuwe hoofdkantoor in Tegal (1911-1913) (afb. 2). Nog tijdens de bouw vestigt Maclaine Pont een eigen bureau in Semarang, hij krijgt het druk en vraagt zijn oude studievriend Thomas Karsten om bij hem te komen werken. In 1915 moet Maclaine Pont wegens ziekte tijdelijk terugkeren naar Nederland en verkoopt hij zijn bureau aan de combinatie Karsten, Lutjens en Steenstra Toussaint. Omdat dit bureau relaties had in heel Java werd het daardoor voor Maclaine Pont nadien onmogelijk zich opnieuw als zelfstandig architect in Nederlands-Indië te vestigen. Maar omdat hij naam had gemaakt als ontwerper van relatief goedkope gebouwen wordt hij, tijdens zijn verblijf in Nederland, gevraagd de gebouwen voor de nieuw opgerichte Indische Technische Hogeschool te Bandoeng (ITH) te ontwerpen. Saillant detail in de ontwikkeling van de ITH is de rol van twee leermeesters van Maclaine Pont, Klopper en Klinkhamer. Prof. Ir. J. Klopper is één van de grondleggers van de TH en de eerste directeur en samen met J.F. Klinkhamer een uitgesproken tegenstander van de uitbreiding van de Indische Technische Hogeschool met een faculteit bouwkunde. Zij zagen deze niet alleen als concurrent van de TH Delft maar vonden ook dat Nederlands-Indië geen goede omgeving bood voor architectuur onderwijs (en *“Aanschouwend onderwijs is in architectuur wel het voornaamste”*). Klinkhamer is bovendien de neef van de bekende theeplanter K.A.R. Bosscha, één van de initiatiefnemers van de ITH. In een brief aan Berlage van 15 januari 1923, dus vlak voor zijn Indische Reis, tracht Klinkhamer Berlage ervan te overtuigen dat uitbreiding van de ITH Bandoeng met een faculteit bouwkunde onwenselijk is. Berlage heeft Klinkhamer aangehoord en zijn eigen conclusie getrokken: *“...Na deze beschouwingen wordt het dus wel duidelijk dat een Indo-Europeesche architectuur eerst dan zal kunnen ontstaan, wanneer de Javaan niet alleen zelf het beroep van architect kan uitoefenen maar ook de volledige opleiding daartoe in Indië kan verkrijgen...”*.⁴ Na de voltooiing van de Indische Technische Hogeschool (1920) (afb. 3) werd Maclaine Pont inspecteur-technicus bij de Burgerlijke Geneeskundige Dienst en in deze functie deed

Afb. 2. Tegal, Hoofdkantoor Semarang Cheribon Stoomtram Maatschappij, H. Maclaine Pont 1911 (uit: *Nederlandsch-Indië Oud en Nieuw* 1(1916-'17))

Afb. 4. Pohsarang, R.K. Missiekerk, H. Maclaine Pont 1938 (KITLV)

Afb. 3a en 3b Bandoeng, Indische Technische Hogeschool, H. Maclaine Pont 1919 (foto auteur en H. Maclaine Pont, Indische Technische Hogeschool, Memorie van toelichting op het bouwplan).

hij veel onderzoek naar de bouw van volkswoningen. Als amateur-archeoloog heeft hij nog jarenlang op voortvarende wijze het vroegere Javaanse koninkrijk Majapahit bestudeerd. In Pohsarang, op Oost Java heeft hij nog enkele experimentele bouwwerken gemaakt zoals de R.K. Missiekerk met een kapconstructie van gelamineerd houten balken en een netwerk van stalen kabels als drager van het pannendak (afb. 4).⁵

Thomas Karsten werd, als deelnemer aan de bovengenoemde combinatie, wel veel gevraagd, niet alleen als architect maar vooral door vele stadsgemeenten op Java als stedenbouwkundig adviseur. Karsten ging volledig op in de Javaanse cultuur en huwde een Javaanse vrouw, zeker voor die tijd ongewoon. Bovendien maakten zijn communistische en collectivistische ideeën hem tot een eenling temidden van de Europeanen. Uiteindelijk leidde zijn progressieve levenshouding tot een breuk met zijn studievrienden Maclaine Pont en Granpré Molière, die juist de tegenovergestelde richting in bewoog en zich ontwikkelde van socialist naar katholiek.

Afb. 5. Soerabaja, Algemeene Maatschappij voor Levensvezekering en Lijfrente, H.P. Berlage 1900 (foto Soen Tjandrasurja)

Afb. 6. Batavia, Hoofdkantoor Javasche Bank, Hulswit, Fermont en Cuijpers 1909 (De Bree, *Javasche Bank 1828 – 1928*)

aan de Academie voor Schone Kunsten te Antwerpen. Moojen is niet alleen bekend geworden als architect maar ook als oprichter en voorzitter van de Kunstkringen van Bandoeng en Batavia en de Bond van Nederlandsch-Indische Kunstkringen.⁹ Aalbers (1898 – 1961) was van een jongere generatie, hij studeerde aan de Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen te Rotterdam.

In Nederlands-Indië waren ook bekende architecten vanuit Nederland actief. Zo ontwierp H.P. Berlage in 1900 het Soerabajasche kantoor voor de verzekeringsmaatschappij “De Algemeene” (afb. 5) zonder zelf ter plaatse te zijn geweest en Ed. Cuypers, neef van P.J.H. Cuypers, van het bureau Hulswit, Fermont en Cuypers ontwierp vele gebouwen, onder andere voor de Javasche Bank (afb. 6) en Handelsvereniging Amsterdam. Klinkhamer heeft meegewerkt aan het gebouw dat wel gezien wordt als het begin van de moderne bouwkunst in Nederlands-Indië, het hoofdkantoor van de Nederlands Indische Spoorwegen te Semarang uit 1902-1907 (samen met Ouëndag) (afb. 7).

De Indische architectuurdiscussie

Evenals in het moederland maakte de architectuur in Nederlands-Indië in het begin van de 20ste eeuw een ontwikkeling door van historisme naar modernisering. De opening in 1920 van de TH te Bandoeng markeert het kantelpunt in de moderne architectuurgeschiedenis van Nederlands-Indië. De TH was met particuliere financiering gesticht vanwege de grote behoefte aan ingenieurs die waren “opgeleid in het milieu van hun toekomstige werksfeer”. Vier jaar later werd de TH overgedragen aan de Nederlands-Indische regering.¹⁰ Tot aan de vestiging van de TH was er maar weinig aandacht voor de architecturale vormgeving. Op constructief technisch gebied was er al veel meer gediscussieerd in de technische tijdschriften, vooral over de kwaliteit van materialen en natuurlijk ook over de nodige aanpassingen aan het tropenklimaat zoals bescherming tegen regen en zonbestraling door ver uitstekende daklijsten en een ruime natuurlijke ventilatie.¹¹ Het hierboven genoemde Hoofdkantoor van de

Afb. 7. Semarang, Hoofdkantoor Nederlandsch Indische Spoorwegen, Klinkhamer en Ouëndag 1902-1907 (*Nederlandsch-Indië Oud en Nieuw 1(1916-'17)*)

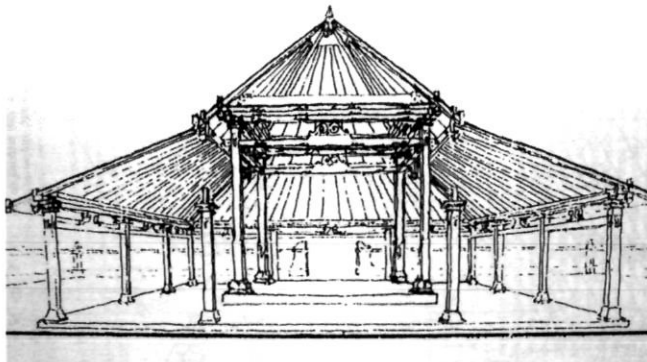
Nederlandsch-Indische Spoorwegen te Semarang uit 1902 van Klinkhamer en Ouëndag (afb. 7) en het hoofdkantoor van de Semarang Cheribon Stoomtram Maatschappij te Tegal uit 1911. (afb. 2) van Henri Maclaine Pont zijn goede voorbeelden. Inwendig hebben deze gebouwen hoge plafonds en zijn rondom over alle verdiepingen galerijen aan gebracht. Ook zijn er torens die, als waren het schoorstenen, zorgen voor ontluchting op de hoogste punten van het gebouw. Hoe de eigentijdse architectuur eruit moest zien en waar de ontwikkeling uiteindelijk toe moest leiden werd in de eerste helft van de jaren twintig het onderwerp van een heuse architectuurdiscussie in Nederlands-Indië. Deze was van een heel ander karakter en werd op een ander niveau gevoerd dan het debat over moderne architectuur in Nederland. De problemen in de kolonie waren veelal van meer praktische aard dan in het vaderland. Het tropische klimaat en het bouwen in een omgeving met een andere culturele achtergrond stelden eisen aan de architect die in de opleiding weinig of geen aandacht kregen. Wolff Schoemaker schetste die situatie als volgt: “*De samenleving, de stem van de natuur, de geest der samenleving, de schoonheidsindrukken, ze zijn zoo heel anders hier dan in het land waaruit de Indo-Europesche kunstenaar stamt, waarheen zijne herinneringen en traditioneele voorstellingswijze teruggaan. De tijdsstemming, het gevoelsleven van zijn omgeving, niet gemeenzaam nog, en weinig intensief, dringt niet diep in zijn ziel door. Om zich heen ziet hij niet, als in Holland, een nieuwe cultuur zich ontwikkelen, door het tijdsgevoel gesuggereerd en geleid. De gezamenlijke uitingen van bouwkunstenaars, nijverheidskunstenaars, beeldhouwers en schilders kunnen hem niet als in eigen land leeren en opwekken. Zijn stijkennis, zijn geschoold verstand van bouwen, zijn architectonische intuïtie zijn de nagenoeg eenige steunpunten voor zijn ontwerpende geest*”.¹²

In deze discussie stonden twee partijen tegenover elkaar met ieder een eigen visie op de, nog te ontwikkelen, Indo-Europese architectuurstijl. De Europees georiënteerde partij zocht naar een architectuur op basis van moderne Europese architectuur maar hecht verbonden met de tropische omgeving.

Deze opvatting werd vooral aangehangen door Charles Wolff Schoemaker. De andere partij zocht naar een basis in de architecturale geschiedenis van de Indonesische archipel, verrijkt met de technische verworvenheden van de westerse architectuur. De belangrijkste vertegenwoordigers van deze 'Vernacular' groep waren Henri Maclaine Pont en Thomas Karsten. Wolff Schoemaker, Maclaine Pont en Karsten waren alle drie lid van de Commissie van Advies inzake de Restauratie der Hindoe-Javaansche Monumenten. Het verschil in opvatting over de bouwers van de middeleeuwse Hindoe-Javaanse monumenten, de enige oorspronkelijke stenen bouwwerken op Java was één van de heikle discussiepunten. Wolff Schoemaker was de mening toegedaan dat de tempels zoals de Boroboedoer, Mendoet en vele anderen waren gebouwd door Hindoes afkomstig uit Zuid-India en niet door de autochtone inwoners van Java. Hij beargumenteerde zijn standpunt door te wijzen op bouwtechnische- en stilistische overeenkomsten met de grote Hindoe bouwwerken in Zuid-India en de onwaarschijnlijkheid van het plotselinge ontstaan, en weer verdwijnen van een in steen bouwende cultuur op Java. Maclaine Pont, Karsten en anderen waren de opvatting van de chef van de Oudheidkundige Dienst, Dr. F.D.K. Bosch toegedaan, die stelde dat genoemde tempels wel degelijk door de Javanen waren opgericht, eventueel onder leiding van bouwmeesters uit India of daar opgeleid.

Inlandse architectuurtraditie

Het belangrijkste punt uit de discussie was de eventuele aanwezigheid van een nog levende inlandse architectuurtraditie waarop een moderne, Indo-Europese architectuur gebaseerd kon worden. Maclaine Pont ziet in de Indische archipel een lange traditie van waardevolle (volks-) architectuur, door hem in extenso beschreven in verschillende tijdschriftartikelen. Deze bouwkunst werd door hem omschreven als "Inlandsch bouwambacht, volkswoningbouw en Javaansche architectuur". Op deze traditie zou de toekomstige architectuur van Nederlands-Indië gegrondvest moeten worden, daaruit komen de oplossingen voor de vorming van een moderne, eigen Indische architectuurstijl. Moojen en Karsten onderschreven zijn standpunten. Volgens Wolff Schoemaker zijn er in Neder-

Afb. 8. Traditionele Javaansche Pendopo (Indisch Bouwkundig Tijdschrift 27)

lands-Indië goede bouwtradities te vinden, onder andere op Sumatra, Nias en Celebes, het huidige Sulawesi, maar niet op Java! Bovendien zijn deze bouwvormen, afkomstig van verschillende eilanden en gebouwd door uiteenlopende bevolkingsgroepen, niet zomaar samen te vatten onder de noemer 'Inlandsche architectuur' omdat zij, net als de eilanden en hun bevolking, zo verschillend van karakter zijn. Dit is ook de kern van zijn kritiek op de, door Maclaine Pont ontworpen, gebouwen van de Technische Hogeschool te Bandoeng: "*De Technische Hogeschool [werd] ontworpen met ontleening van eenige trekken aan den Menangkabauschen bouwtrant, welke hier op Java op vreemden bodem staat*".¹³

De Pendopo

De strijd tussen Wolff Schoemaker en Maclaine Pont spitte zich uiteindelijk toe op de pendopo (afb. 8) als meest karakteristieke Javaanse bouwvorm. De pendopo bestaat eigenlijk alleen uit een dakconstructie gedragen door kolommen, met een vierkante of rechthoekige plattegrond. Het gebouw is naar vier zijden toe open, er zijn geen muren. Het tentdak is geknikt en het centrale, steile deel van het dak rust op minstens vier centrale kolommen. Het plafond van het centrale deel is versierd, afhankelijk van de status van het gebouw of de eigenaar. De pendopo is bij de traditionele Javaanse woonhuizen het openbare, voorste gedeelte van het huis. Hier worden gasten ontvangen, feesten gegeven en ceremonies gehouden. Dit onderdeel komt alleen voor bij de huizen van de aanzienlijken en de adel. Wolff Schoemaker en Maclaine Pont waren het vooral oneens over de constructie-technische voordelen van de pendopo, door Wolff Schoemaker smalend "*de ontaard Javaansche tot niets verslaptte kunst van houtbouw*" genoemd.¹⁴ Maclaine Pont echter roemde de constructie vanwege de bestendigheid tegen de op Java veelvuldig voorkomende aardbevingen. Het verschil van mening werd breed uitgemeten in een polemiek in het *Indisch Bouwkundig Tijdschrift*, Jaargang 1924. Maclaine Pont gaat hier uitgebreid in op het Javaanse bouwambacht en de dakconstructie waarbij gebruik wordt gemaakt van op zijn plat gelegde dakspanten die door opwigen onder spanning zijn gebracht. Het voordeel van deze methode is dat de constructie door de gespannen dakspanten sterker en stijver wordt en een groter draagvermogen heeft. Hierdoor kan de constructie met relatief weinig materiaal worden opgebouwd. Samen met een zware dakbedekking zou deze constructie gemakkelijk het hoofd kunnen bieden aan de vele aardbevingen van Java. De economie van de constructie en de berekeningen van Maclaine Pont werden door Wolff Schoemaker bestreden. Het economisch met hout omgaan leek Wolff Schoemaker onlogisch door de overvloedige aanwezigheid van dit materiaal in Nederlands-Indië. Toch moest Maclaine Pont constateren: "*dat de opvattingen van prof. S. [i.e. Wolff Schoemaker, CJvD] en mij eigenlijk niet zover uiteen liggen*" en "*Voor een polemiek [...] tusschen antipoden als wij vormen, is een dergelijk resultaat niet gering*". In zijn dupliek kwam Wolff Schoemaker tot de conclusie dat "*getheoretiseer en nevenbetrachtingen*" weinig

waarde hadden voor de “in de praktijk staande lezers” en deze “nodeloos in ongewenste twijfel zouden kunnen brengen”. Daarom deed hij Maclaine Pont het voorstel “een behoorlijk aantal typische proefstukken te maken” en deze aan krachtproeven te onderwerpen in het laboratorium voor materiaalonderzoek te Bandoeng en: “Als de breukvastheid van een dier verbindingen, belast op zuiveren trek, met uitschakeling van de in werkelijkheid optredende buigkrachten, overeenkomt met de trekspanning van 200 KG/cm² in de volle staafdoorsnede, ben ik, met een gevoel van grote dankbaarheid voor de onderrichte demonstratie, bereid alle gemaakte kosten op mij te nemen. Mijn achting voor het technisch vernuft van den Javaan zal daardoor gewekt zijn.” Die proeven zijn nooit gehouden. Later onderzoek aan de TH Delft heeft aangetoond dat de theorie van Maclaine Pont niet klopte. Van spanning en als gevolg daarvan stijfheid in de constructie kon geen sprake zijn (zie noot 5).¹⁵

Thomas Karsten gebruikte de pendopo in 1930 als uitgangspunt voor het ontwerpen van het Sobokarti volkstheater (afb. 8), maar schreef al in 1925 het volgende over de pendopo: “In tegenstelling met de europeesche bouwwerken wordt in de pendopo de klimax in de ruimtewerking geheel bereikt door den ruimtevorm als zodanig, onafhankelijk van eenige versiering, welke klimax ook in het uitwendige, door het hoo-

Afb. 10. Bandoeng, Bethelkerk, C.P.Wolff Schoemaker 1924 (H.J. Schoemaker)

Afb. 11. Bandoeng, Moskee Nijlandweg, C.P. Wolff Schoemaker 1934 (I.B.T. Locale Techniek jrg. 3)

ge middendak, volledige uitdrukking vindt. Ik acht dit een buitengewoon voorbeeld van volkomen eenheid van vorm en inhoud, van expressie en functie”.¹⁶ Het is merkwaardig dat Wolff Schoemaker, in het jaar dat hij zo neerbuigend over de pendopo schrijft het meest opvallende kenmerk ervan, het tentdak zelf verschillende malen toepast: op de Protestante Bethelkerk uit 1924 (afb. 10) en in 1934 nog een keer op de Moskee aan de Nijlandweg (afb. 11).

Berlage

Het was precies in de periode van de hoogoplopende discussies tussen Maclaine Pont en Wolff Schoemaker dat Nederlands bekendste architect, H.P. Berlage, zijn Indische reis maakte. Hij reisde langs verschillende steden, hield lezingen en werd overal om advies gevraagd. Ook werd Berlage betrokken in de architectuurdiscussie. Hij koos duidelijk voor de lijn van Maclaine Pont en Karsten en maakte duidelijk dat “het verregaand oppervlakkige tusschengeval van die architecten, die meenen met een enkele Kala-kop of Makara-ornament, of met enigszins verjavaniseerde kapiteelen een karakteristiek Indo-Europeesch bouwwerk te hebben gemaakt” niet de juiste weg was.¹⁷ Hiermee kreeg niet alleen Wolff Schoemaker een veeg uit de pan maar ook bureau Hulswit, Fermont en Cuypers.¹⁸ Maar Berlage, die zich gevoelig toonde voor de verhoudingen in Nederlands-Indië, citeerde ook Wolff Schoemaker uitgebreid en trachtte een brug te slaan tussen de beide partijen. Berlage stelde dat het onwenselijk en onmogelijk is de ontwikkelingen op bouwtechnisch gebied tegen te houden. De bouwkunst heeft volgens Berlage twee elementen; Het constructieve element dat algemeen en eeuwig is en de kunstvorm die bijzonder (lees: cultuureigen) en tijdelijk is. De Javaan moet zich, aldus Berlage verzetten tegen de invoer van de kunstvorm (als natuurlijk product van eenheid in het volk en verbondenheid met de eigen plek), “want de kunstvorm, die voor een Indo-Europeesche kunst past, kan Europa hem niet geven. Die moet hij zelf hervinden”.¹⁹ De architectuurdiscussie raakte uiteindelijk in het slop omdat beide partijen dezelfde argumenten bleven herhalen en omdat de uitgangspunten en doelstellingen van Wolff Schoemaker en Maclaine

Pont verhinderden dat zij het met elkaar eens konden worden. Dit is goed te illustreren met de definities van architectuur die Wolff Schoemaker en Maclaine Pont hanteerden. Zo stelde Wolff Schoemaker: *“Het begrip architectuur laat zich moeilijk juist formuleren. Etymologisch beteekent architect: meesterconstructeur. Maar al is de eigenlijke constructie of samenstelling een voorname factor in een bouwwerk, toch is niet elke samenstelling, hetzij ter vorming van een omsloten en afgedekte ruimte, hetzij met eenig ander doel, een architectuur-werk zelfs niet zonder meer, als daarbij eigenaardige vormen en versieringsmotieven toegepast worden. Architectuur heeft een vooraf geconcipieerde constructie, bewust of intuïtief, vormen en verhoudingen zijn gekozen, uitdrukking gevend aan ene innerlijke emotie, aan een abstract beeld, of wel vormen, die belichaming geven aan schoonheidsgevoelens; eerst dan, eerst door deze bezieling, wordt de constructie een kunstschepping, een architectuurwerk. Een constructie, welke uitsluitend tot doel heeft een beschermende ruimte te vormen tot verblijf van den mensch, en als zoodanig vanzelf uitdrukking geeft aan zijne bestemming, zonder een diepere gedachte of zoeken naar schoonheid te vertolken, is nog geen architectuurwerk. Wat mij betreft, ik reken de schamele uit ruwhout en boomschors samengestelde hut van een boschbewoner, de primitieve hut uit hout en bamboe en billik [i.e. panelen van gevlochten bamboestrippen, CJvD] opgetrokken kampongwoning niet tot architectuur, wel het Menangkabausch of Niasch huis.”*²⁰

Maclaine Pont had een heel wat romantischer definitie: *“Architectuur of aarts, d.w.z. eerste, voornaamste wrochtsel, dat is de omgeving die de mensch uit de aan zich onderworpen natuur zich zelf scheidt, om den zelf gevoerden staat en de eigen levenshouding mogelijk te maken, in de vereischte sfeer te brengen en daaraan de vereischte statie te verleenen.”*²¹ Wolff Schoemaker was meer gericht op monumentale architectuur. Hij zocht naar een synthese tussen de Westerse en klassieke Indiase architectuur, die volgens hem de juiste aanpassing aan de tropische omgeving vertoonde: *“De eigenlijke karakteristiek van tropenstijl hebben de Indiërs ontwikkeld en uit hunne bouwwerken leeren wij die kennen....De geest van den Indiër, geheel door de natuur en hare organische wetten van opbouw en vormgeving doordrongen, daarmede in innige gemeenschap, heeft door naar dezelfde wetten te scheppen, zijn bouwwerken met de omgevende verschijningswereld in harmonie gebracht en deze daarin diepzinnig vertolkt. De Indo-Europeesche architect moet de Indische werken bestudeeren, zich er in verdiepen, zooals onze eerste rationalisten [hij duidt hier op Berlage, CJvD] de middeleeuwsche bestudeerden, wil hij het wezen van deze kunst begrijpen en daarin nieuwe impulsen vinden.”*²²

Wolff Schoemaker heeft zich zo goed als nooit ingelaten met of uitgesproken over volks-woningbouw. Maclaine Pont daarentegen was juist vrijwel uitsluitend bezig met volkshuisvesting en niet met de op het westen georiënteerde ‘grote’ architectuur: *“Wat ons Indië van zijn architecten en bouwkundigen*

nodig heeft om tot stijleenheden te komen is dan ook niet in de eerste een botviering van kunstzinnige oprispingen, niet een tentoonspreiding van verbouwerend teekentalent, niet de bestudeering van vreemde architecturen, maar een inkeer tot zichzelf en een ernstige studie, zij het slechts langs hoofdlijnen van wat uit- en van ons Indië zelf is en als natuurlijk en levend element hier tot de simpelste, minst kostbare en meest bevredigende oplossingen aanleiding kan geven en vooral wat als zoodanig door een breideling onzer eigen aspiraties kan worden bewaard”.²³

P.A.J. Moojen schreef in 1924 een artikel over het hoger technisch onderwijs en de ontwikkeling der bouwkunst waarin hij tot de conclusie komt dat er van een mogelijke ontwikkeling van een Indo-Europese architectuurstijl pas sprake zal kunnen zijn als er een “belangengemeenschap” bestaat tussen de westerling en de oosterling. Tot op het moment van het schrijven van zijn artikel zag hij slechts een “belangentegenstelling” die een onoverbrugbare kloof vormde tussen de beide bevolkingsgroepen. Ook Moojen zag een belangrijke taak voor het onderwijs, maar minder “scherp intellectueel” en “meer en meer gericht [...] op een ontwikkeling van de eigen geschiedenis, beschaving en cultuur”.²⁴ Hij koos hiermee de kant van Maclaine Pont en viel Wolff Schoemaker aan in zijn hoedanigheid als hoogleraar Architectuur. Tegelijkertijd stelde hij dat de oplossing van Maclaine Pont in de toen heersende, koloniale situatie niet te realiseren was. Maar Wolff Schoemaker en Maclaine Pont zouden het nooit eens worden. Niet alleen zag Wolff Schoemaker zichzelf meer als de academicus die niet direct de revolutie ging prediken, maar hij was ook de vertegenwoordiger van het, nog maar net opgerichte, hoogste onderwijsorgaan in Nederlands-Indië en architect van een aantal belangrijke gebouwen die niet pasten in de door Maclaine Pont aangehangen theorieën. Het zal hem dan ook zeker gestoken hebben dat hij in gebouwen moest werken die door Maclaine Pont waren ontworpen. Wolff Schoemaker vond het “gekunstelde vormontleening” en hij had bedenkingen “tegen de wijze waarop de Sumatraansche dakvorm was nageconstrueerd, met grote lekkages als gevolg”.²⁵

De gebouwen spreken voor zich

De verschillen tussen de partijen waren in de praktijk veel minder groot als de soms heftige discussie doet vermoeden en dat is aan de gebouwen van deze drie architecten goed te zien. Wolff Schoemaker, Karsten en Maclaine Pont ontwikkelden vanuit de, in hun tijd gangbare Westerse bouwkunst, een fysiek aan de tropen aangepaste architectuur. Maclaine Pont's eerste gebouw is het Hoofdkantoor van de Semarang-Cheribon Stoomtrammaatschappij in Tegal uit 1911 (afb. 2), een voor die tijd sober gebouw van twee verdiepingen dat naar het voorbeeld van het hoofdkantoor van de Nederlands Indische Spoorwegen te Semarang uit 1902-1907 (afb. 7) is omgeven met galerijen en voorzien van uitgebreide ventilatiesystemen. Ook het gebouw voor de Nillmij van Thomas Kar-

sten in Semarang van 1916 (afb. 12) vertoont deze kenmerken maar is minder sober. De decoraties aan het gebouw zijn geometrisch en zeggen niets over de plaats waar het gebouw staat. Het hoofdgebouw van de Bandoengse Jaarbeurs, door Wolff Schoemaker ontworpen in 1920 (afb. 13) is geïnspireerd op Frank Lloyd Wrights Unity Church. Opvallend is hier dat Wolff Schoemaker in de gevel van dit verder weinig versierde gebouw drie beeldhouwwerken van Atlanten heeft geplaatst. Binnen zijn de pilasters versierd met kalakopmotieven.²⁶ Deze gebouwen wijken vrijwel niet af van de gebouwen die in dezelfde periode worden ontworpen door de andere architecten die zich niet mengden in de architectuurdiscussie. Het algemene beeld van de architectuur wordt gekenmerkt door pluralisme, mogelijk ingegeven door de knagende onzekerheid over de eigen identiteit en de onduidelijke toekomst van Nederlands-Indië. Met de vestiging en de bouw van de Indische Technische Hogeschool in 1918-1920 (afb. 3) en ook het gebouw voor het Departement van Gouvernementsbedrijven (afb. 14) door architect J. Gerber uit dezelfde jaren sloeg helemaal de twijfel toe over de vormgeving van de eigen, Nederlands-Indische architectuur. Het Departement van Gouvernementsbedrijven, in de volksmond "Gedung Sateh" (naar de versiering op het dak) is nog duidelijk te vergelijken met de hiervoor beschreven, meer traditionele westerse gebouwen maar in de rijke versiering zijn elementen te herkennen uit de oude tempels op Java. Als bekroning van het middendeel heeft Gerber een afgeleide vorm van een Balinese tempel toegepast (afb. 15). De gebouwen van de Technische Hogeschool zelf zijn het meest uitgesproken in de vermenging van westerse techniek en oosterse vormgeving. Kenmerkend zijn de zeer moderne constructies van parabolische bogen uit gelamineerd hout die geheel verdwijnen onder de traditionele dakvormen, ontleent aan de bouwwerken van de Minangkabau op Sumatra. De architectuurdiscussie verloor al heel snel haar momentum, de munitie leek opgebruikt en Wolff Schoemaker en Maclaine Pont bleven elkaar met dezelfde argumenten bestoken. De discussianten kwamen niet dicht bij elkaar maar er was wel wat veranderd. Het vertrouwen in eigen kunnen van de Nederlands-Indische architecten leek door de discussies gesterkt. In Nederland gevestigde architecten kregen

Afb. 12. Semarang, Nillmij, Th. Karsten 1916 (HBG)

Afb. 13. Bandoeng, Jaarbeurs, C.P. Wolff Schoemaker 1920 (H.J. Schoemaker)

geen bouwopdrachten meer. Zelfs grootmeester Berlage die tijdens zijn Indische Reis door iedereen om raad werd gevraagd wist geen opdrachten te verwerven. De Nederlands-Indische architecten voelden zich nu vrij te experimenteren en voor hun gebouwen een stijl te kiezen die bij de opdracht en opdrachtgever paste. Aalbers en Citroen bouwden aan een stijlvast modernistisch oeuvre zonder direct zichtbare binding met de plaats waar hun gebouwen staan. Karsten bouwde in Semarang het Volkstheater Sobokarti in 1930 (afb. 16), een combinatie van het moderne westerse zaaltheater en de Javaanse pendopo. In datzelfde jaar ontwierp hij voor Semarang de Pasar Jatingaleh, een overdekte markthal met een hypermoderne betonconstructie van paddestoelkolommen (afb. 17). Wolff Schoemaker ontwierp in 1934 de Moskee aan de Nijlandweg te Bandoeng (afb. 11), waarvoor ook de pendopo duidelijk model heeft gestaan. In het jaar daarvoor had hij zijn magnum opus afgeleverd, de Art Déco "Villa Isola" voor de puissant rijke krantenmagnaat D.W. Berretty (afb. 18). Dit gebouw heeft de uitstraling van een volledig betonnen constructie maar is in werkelijkheid een staalconstructie gevuld met baksteen en vervolgens gepleisterd. In het ontwerp van "Villa Isola" heeft Wolff Schoemaker enkele vernieuwende ideeën van Le Corbusier toegepast: een salon op de eerste verdieping, een daktuin en vast meubilair. Bovendien lijkt het gebouw, dat veel wegheeft van een oorlogsschip met Venetiaanse boeg en schoorstenen, weg te varen uit de omringende natuur.

De Technische Hogeschool, het Volkstheater Sobokarti, "Gedung Sateh" en de Moskee aan de Nijlandweg zijn belangrijke markeerpunten in de zoektocht naar een eigen Nederlands-Indische architectuurstijl. Vanuit verschillende invalshoeken ontworpen passen deze gebouwen achteraf beschouwd in het Framptomiaans concept van het Kritisch Regionalisme. Zij laten een kritische houding tegenover het modernisme zien zonder dat de verworvenheden van de moderne techniek worden verloochend. Maar willen ook de

Afb. 14. Bandoeng, Departement van Gouvernementsbedrijven, H.J.Gerber 1920 (Bandoeng, de stad op de hoogvlakte 1926)

regionale bouwtraditie voortzetten. Plaats en gebouw vertonen een duidelijke relatie. De architecten namen afstand van de Nederlandse traditie maar passen ook geen “sentimentele nabootsing” van inheemse architectuur toe.²⁷ De inheemse bouwvormen waaruit de Nederlands-Indische architecten hebben geput bij het ontwerpen van deze gebouwen zijn het product van langdurige ontwikkeling binnen de eigen cultuur en voor de Nederlands-Indische architecten volstrekt nieuw. Door toepassing van deze inheemse bouwvormen in de eigentijdse architectuur hebben zij een gedurfde stap gezet. Het Westerse superioriteitsgevoel dat veelvuldig sprak uit de gebouwen van de voorgaande periode lijkt toe aan relativeering. Maar de pogingen om bruggen te slaan tussen de verschillende culturen lopen echter dood als de tweede wereldoorlog zijn schaduw vooruit werpt.

Na de oorlog

De Indo-Europese architectuur in statu nascendi werd voorbij-

Afb. 15. Bali, Tempel (KITLV)

gestreefd door de internationale politieke ontwikkelingen. Na de Tweede Wereldoorlog was de situatie in Nederlands-Indië totaal anders geworden. Enkele architectenbureaus zoals Job & Sprey, Liem Bwan Tjie en Fermont, Hulswit & Cuypers slaagden erin de draad weer op te pakken maar het aantal opdrachten was erg klein. Maclaine Pont werd gevraagd om les te geven aan de Technische Hogeschool te Bandoeng, maar door ziekte moest hij om uitstel vragen. Na zijn genezing in 1946 was door de algemene ontwrichting van de samenleving deze plaats niet meer beschikbaar.²⁸ Wolff Schoemaker en R. Roosseno Soerjohadikoesoemo (een vroegere compagnon van A. Soekarno) werkten in 1948 aan een groot hotel in Batavia maar of dit project is uitgevoerd is niet bekend.²⁹

De officiële plechtigheid van de soevereiniteitsoverdracht in 1949 vond plaats in de door Wolff Schoemaker ontworpen sociëteit Concordia. Soekarno doopte het gebouw ter herinnering aan deze belangrijke gebeurtenis om in: “Gedung Merdeka”, (Gebouw van de Vrijheid). Hij nam ook het initiatief tot de opening van een afdeling voor Bouwkunde aan de Faculteit van Technische Wetenschap.³⁰ Hierbij werd ir. F. Dicke geïnaugureerd als gewoon hoogleraar bouwkunde in

Afb. 16. Semarang, Volks-theater Sobokarti, Th. Karsten 1930 (Akihari, Architectuur en Stedebouw in Indonesië 1870 – 1970)

Afb. 17. Semarang, Pasar Jatinggaleh, Th. Karsten 1930 (B.T. *Locale techniek* jrg. 7)

1951. Volgens Dicke begon eerst toen de opleiding van de architect in Indonesië: “Hoe voortreffelijk ook het werk van mijn beide reeds overleden collega’s Schoemaker en Lemei is geweest”, “alleen de zeer begaafden wisten zich in de praktijk tot zelfstandige architecten op te werken” [Voor] “menig civiel ingenieur was architectuur niet meer dan een hulpmiddel bij of een toevoeging aan een civiel ontwerp” [...waardoor] “de bouwkunst nogal eens in de verdrinking is geweest.³¹ Deze opmerkingen komen niet onverwacht want Dicke had gewerkt voor het architectenbureau Fermont, Hulswit en Cuypers, dat in Nederlands-Indië het sterkst vasthield aan de Nederlandse bouwkunsttraditie.

Al snel na 1949 werd duidelijk dat er in de jonge Republiek Indonesië geen plaats meer was voor of een discussie over een Indo-Europese architectuurstijl. Men keek liever naar de toekomst dan naar het verleden.³² De nog actieve Nederlandse architecten uit de vooroorlogse periode kregen het steeds

Afb. 18. Bandoeng, Villa Isola, C.P. Wolff Schoemaker 1932 (uit: W. Lemei, *Moderne woningarchitectuur in Ned. Indië*, dl. I: Villa Isola, Bandoeng 1934)

moeilijker. De meeste vertrokken nadat Nederlandse onderdanen vanaf 1956 geen eigen bedrijf meer mochten bezitten in Indonesië. Han Groenewegen kon nog wel verder werken omdat hij zich associeerde met zijn Indonesische vriend ir. F. Silaban. Silaban had, als goede kennis van Soekarno veel succes met zijn ontwerpen maar het aandeel van Groenewegen is groot en hij klaagt dan ook in 1961: “*Silaban is mee met de President en nu sta ik voor alles (en dat wordt steeds meer) alleen, voor 10 weken*”.³³

In de loop van de jaren '50 drukte Soekarno, die zeer gehecht was aan zijn c.i. ingenieurstitel, steeds meer zijn stempel op de architectuur en stedenbouw. Hij zocht de toekomst van de Indonesische architectuur niet in de eigen geschiedenis, dat was een romantisch ideaal van voor de oorlog. De architectuur moest tot uitdrukking brengen dat het nieuwe Indonesië een moderne nationale staat wilde zijn. De grote voorbeelden zag Soekarno in de moderne Europese architectuur, niet in de Amerikaanse, dat vond hij maar een afgeleide van Europa.³⁴ In Jakarta werd geen groot ontwerp uitgevoerd zonder zijn toestemming. Van verschillende ontwerpen is bekend dat Soekarno eigenhandig wijzigingen aanbracht.³⁵ De prestigieuze bouwwerken die Soekarno in de jaren '60 initieerde zijn allemaal in een modernistische stijl opgetrokken. Soekarno streefde ernaar Indonesië bij elkaar te houden en de inheemse bouwstijlen waren in zijn ogen niet alleen ouderwets maar benadrukten ook nog eens de grote verscheidenheid van culturen binnen het land. Een discussie over een eigen stijl, zoals teweeg werd gebracht door de eerste generatie westerse architecten, waarin die verscheidenheid zou worden benadrukt was daarom niet meer aan de orde.

Noten

- 1 Charles Prosper Wolff Schoemaker heette tot 1924 Charles Prosper Schoemaker. In dat jaar veranderd hij officieel zijn achternaam in Wolff Schoemaker (Wolff was de familienaam van zijn moeder).
- 2 P.A.J. Moojen, 'Ontwikkeling der bouwkunst in Nederlands-Indië', *Bouwen* 1(1924), 105.
- 3 Idem, Het bureau Hulswit, Fermont en Cuypers is het meest productieve architectenbureau uit de geschiedenis van de Nederlands-Indische architectuur. Dit bureau verwierf naast veel opdrachten voor kerken en handelsgebouwen, een grote opdracht van de Javaasche Bank om filialen te realiseren in een groot aantal steden. Zij werkten in de stijl van de toentertijd in Nederland gangbare neo-rennaissance en deden volgens Berlage een “onbevredigende poging om met Hindoe-Javaansche motieven een plaatselijk georiënteerd karakter” aan hun gebouwen te geven.
- 4 H.P. Berlage, *Mijn Indische Reis, gedachten over cultuur en kunst*, Rotterdam 1931.
- 5 Over Henri Maclaine Pont is een proefschrift verschenen (TU Delft): B. van Leerdam, *Architect Henri Maclaine Pont, Een speurtocht naar het wezenlijke van de Javaanse architectuur*, Delft 1995.
- 6 Erica Bogaers, Ir. Thomas Karsten en de ontwikkeling van de stedenbouw in Nederlands-Indië 1915 - 1940. Ongepubliceerde scriptie

- (GU Amsterdam) 1983.
- 7 Karsten en Granpré Molière hebben een uitgebreide correspondentie gevoerd (maar groeiden later in politieke ideeën uit elkaar). Andere bekende studiegenoten in deze periode waren: Johannes Duiker, Bernard Bijvoet en J.de Bie Leuveling Tjeenk. Studiegenoten die allen in Nederlands-Indië zijn gaan werken zijn: F.L.Wiemans, J. van Gendt, F.J.Kubatz en P.J. Willekes MacDonalds (zie Akihari, noot 9).
 - 8 George Nicolaas Itz (1869-1925, zoon van de Stadsbouwmeester van Dordrecht) gaf "slechts een paar uur per week" les in "burgerlijke en schoone bouwkunst". "Samen met R.L.A. Schoemaker, die in Nederlandsch Indië veel zou bouwen, behoorde Dudok tot de beste leerlingen uit de Bredasche tijd" (Herman van Bergeyk in: *Dudok, Architect Stedebouwkundige 1884 – 1974*, Naarden 1995, 11). "Dudok remembers Itz as an excellent mentor" (Donald Langmead, *Dudok, a Dutch modernist*, London/Westwood 1996, 18). Charles Wolff Schoemaker en Dudok zitten in dezelfde compagnie en in het voetbalteam. De tekentalenten van de beide Schoemakers kwam aan de KMA al van pas, zij maakten de illustraties voor de cadettenalmanakken in hun studietijd.
 - 9 Huib Akihari, *Architectuur en Stedebouw in Indonesië 1870-1970*, Zutphen 1990.
 - 10 D.G. Stibbe (red.), *Neerlands Indië*, Amsterdam 1929.
 - 11 Er werd veel geklaagd over slechte bouwmaterialen zoals baksteen en dakpannen. Die werden ter plaatse gefabriceerd en daarmee moest zelfs nog geëxperimenteerd worden! Maar ook de werklieden moesten het ontgelden. Maclaine Pont heeft voor de bouw van het Hoofdkantoor van de Semarang Cheribon Stoomtrammaatschappij zelf de steenhouwers, timmerlieden en smeden op moeten leiden. H. Maclaine Pont, "Het nieuwe hoofdkantoor van de Semarang-Cheribon Stoomtrammaatschappij te Tegal", *Nederlandsch-Indië Oud en Nieuw*, Jrg.1 (1916/17), 89-98.
 - 12 C.P. Wolff Schoemaker, 'Indische Bouwkunst en de ontwikkelingsmogelijkheid van een Indo-Europeesche architectuurstijl', *Indisch Bouwkundig Tijdschrift*, 26(1923) 20, 190.
 - 13 C.P. Wolff Schoemaker, 'Indonesische Kunst', *Indisch Bouwkundig Tijdschrift*, Jrg. 25 (1922) 20, 376. De Minangkabause bouwkunst waar Wolff Schoemaker hier op duidt is afkomstig van midden Sumatra.
 - 14 Wolff Schoemaker 1923, 191. In een eerder artikel komt de heftigheid van de architectuurdiscussie heel duidelijk naar voren als Wolff Schoemaker de aanhangers van de Pendopo (lees Maclaine Pont en Karsten) zelfs betiteld als "Pendopo-maniakken" (Wolff Schoemaker 1922, 20-II, 415-416).
 - 15 H. Maclaine Pont, 'Het inlandsch bouwambacht, zijn beteekenis. . . en toekomst?', *Indisch Bouwkundig Tijdschrift*, 26(1923) 20, 215-225. Ook verschenen in: *Djawa* 3(1923) 2, 79-89.
 - 16 Th. Karsten, 'De waarde van de latere Javaansche bouwkunst', *Djawa* 5(1925) 4, 208. Het eerste pleidooi voor toepassing van de pendopo verscheen in het artikel 'Van Pendopo naar Volksschouwborg' in *Djawa* 1(1920), 1, 21-29.
 - 17 H.P. Berlage, 'De Europeesche bouwkunst op Java', *De Ingenieur* 39(1924), 22, 401. Later schreef Berlage dat hij de toepassing door Wolff Schoemaker van de "kalakop" (Balinese monsterkop) als een "slijp of the pencil" beschouwde die niet past in de architectuuropvatting van Wolff Schoemaker (H.P.Berlage, *Mijn Indische Reis, gedachten over cultuur en kunst*, Rotterdam 1931, 106). Wolff Schoemaker paste deze versiering echter veel toe in de periode dat zijn architectenbureau "C.P. Schoemaker en associatie" bestond (1920 – 1924). Hij gebruikte het zelfs als logo op zijn briefpapier en het lijkt erop dat hij dit motief gebruikte als 'handtekening' op zijn gebouwen uit die periode.
 - 18 Berlage werkte 23 jaar daarvoor samen met Hulswit aan het gebouw voor "de Algemeene Maatschappij voor Levensverzekering en Lijfrente" te Soerabaya (afb. 5).
 - 19 Berlage 1924, 405.
 - 20 Wolff Schoemaker 1922, 377.
 - 21 Maclaine Pont 1923, 112.
 - 22 Wolff Schoemaker 1923, 191.
 - 23 Maclaine Pont 1923, 225.
 - 24 P.H. Moojen, 'Indonesische cultuurproblemen', *Indisch Bouwkundig tijdschrift* 27(1924), 14.
 - 25 Zie noot 23.
 - 26 Zie noot 20.
 - 27 Kenneth Frampton, *Moderne architectuur, een kritische geschiedenis*, Nijmegen 1985, 384 e.v.
 - 28 Helen Jessup, *Maclaine Pont's Architecture in Indonesia: M.A. Report, 1975*, London university, 72-87.
 - 29 Brief van C.P. Wolff Schoemaker aan President Soekarno, 9 mei 1948. BuZa, Geheim Archief Nefis.
 - 30 H. Kwee, *Ontmoetingen met Sukarno en de architectuur*, Rijswijk, 1996, 14.
 - 31 F. Dicke, *De opleiding van de bouwkundig ingenieur of architect in Indonesië, Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de bouwkunde aan de faculteit van technische wetenschap aan de Universiteit van Indonesië te Bandoeng op zaterdag 15 december 1951*, Bandoeng 1951.
 - 32 Briefwisseling met de architect ir. Harry Kwee die in 1958 afstudeerde aan de faculteit bouwkunde van de Technische Hogeschool te Bandoeng. Hij was medeoprichter van architectenbureau Estetika, heeft veel gebouwd in Jakarta en maakte deel uit van de groep architecten die werkten in opdracht van President Soekarno.
 - 33 D.C. Segaar-Höweler, *J.M. Groenewegen (1888-1980) Een Hageenaar als Indonesisch architect*, Rotterdam 1998, 16.
 - 34 M. de Vletter e.a., *Batavia/Djakarta/Jakarta*, Purmerend 1997, 100 (zie ook noot 32, Soekarno: De beste Amerikaanse architecten komen uit Europa!)
 - 35 Idem, 99 en L.Giebels, *Soekarno President*, Amsterdam 2001, 279.